

Лобко О. А.

ПИТАННЯ ДВОРЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В РОСІЙСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

У статті розглянуто питання впливу царської політики на дворянське землеволодіння в Правобережній Україні в період із кінця XVIII - початку XX ст. Особливу увагу приділено законодавству з конфіскації маєтків польських поміщиків.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої 1793 та 1795 рр. територію Правобережної України було приєднано до Російської імперії. Приєднувані терени відразу долучалися до адміністративно-правової системи імперії, а населення вважалося російськими підданими відповідних категорій із належними правами та обов'язками [1]. Системи землеволодіння Речі Посполитої та Російської імперії дуже відрізнялись, тому уніфікація вже загального для цих територій законодавства відбувалась не відразу. Дослідження процесу змін у російському законодавстві та вплив царської політики на дворянське землеволодіння є метою цієї статті.

Значну групу джерел становлять законодавчі акти і документи урядових установ про напрями державної політики в аграрному секторі. Основний нормативний матеріал законодавчого харак-

теру вміщено в томах другого видання «Полного собрания законов Российской империи», де зібрано закони, починаючи з 1825 р., у тому числі основні документи щодо поміщицького землеволодіння та землекористування. У статті використано законодавчі акти, опубліковані у деяких томах першого та третього видань «Полного собрания законов», а також у «Своде законов Российской империи» видання 1857 р. та наступних років. Архівні матеріали, які висвітлюють цей комплекс джерел, зберігаються в архівних зібраннях ЦДІАК України (ф. 442).

Серед дослідників, які приділяли увагу зазначеній проблематиці, слід назвати Ю. Рудакову, В. Шандру, Л. Баженова, О. Козія [2].

Спершу царський уряд прагнув зберегти вже усталене положення для збереження єдності новоприєднаних територій із рештою державних

земель, керуючись секретним рескриптом імператриці Катерини II від 8 грудня 1792 р. та двома Маніфестами про приєднання польських територій до Російської імперії від 27 березня 1793 р. та 16 травня 1795 р. [3]. Серед головних питань царського уряду було «вирішення проблем, пов'язаних зі становими правами та земельною власністю підданих». На час приєднання Правобережжя до імперії в російському законодавстві не було спеціально визначених норм щодо правил відчуження нерухомого майна у власників. Законодавство імперії, яке стосувалось поміщицького землеволодіння, було прецедентним, бо, як правило, видані укази та вироки суду ставали взірцем для створення юридичних правил щодо аналогічних справ. У Російській імперії дворянство не було обмежене територіально в праві набувати нерухомість, однак необхідно було зафіксувати себе як землевласника відповідної території [4].

На приєднаних територіях Катерина II «прагнула організувати управління та здійснення судочинства за загальноросійським зразком - на основі Положення про губернії 1775 р. та Миського положення 1785 р.» [5]. На польських шляхтичів та магнатів поширювалась дія катеринської Жалуваної грамоти дворянам від 1785 р., за ними залишались їхні маєтки та право володіння кріпаками [6]. У зв'язку зі змінами адміністративного поділу територій відбулись зміни і в органах місцевого управління. Тоді ж і розпочалось поступове проникнення в регіон російських землевласників шляхом отримання та купівлі землі. У Російській імперії здавна існували численні традиції нагороджування земельними пожалуваннями за вірність та працю. На Правобережжі переважна кількість земель була приватною власністю - польських шляхтичів і магнатів. Від них залежала безземельна шляхта, з-поміж якої рекрутувалися управителі, орендарі чи посесори магнатських маєтків. Крім того, у Речі Посполитої були поширені форми володіння землею, не характерні для Російської імперії: ленні володіння, на емфітеутичному праві, довічна оренда старостинських маєтків.

Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшки дало привід до застосування санкцій щодо вилучення майна заколотників. Виданий 3 травня 1795 р. указ створював правила з комплексного регулювання земельних питань. Законодавчо було передбачено схему керування підвладними поміщиками, описано злочинні вчинки, покарання за них, ким має бути вчинено конфіскацію та продаж земельних володінь [7]. До кінця існування Російської імперії в

законодавстві були такі способи примусового вилучення майна у власника: конфіскація, що застосовувалася як покарання і мала характер безоплатного відчуження майна; експропріація - примусове відчуження нерухомого майна, необхідного для державних або суспільних потреб; реквізиція - аналогічне експропріації відчуження рухомого майна; секвестр - тимчасове вилучення нерухомого майна в управління та користування держави. Секвестр, на відміну від трьох перерахованих вище способів примусового вилучення майна, не призводив до переходу права власності; арешт - аналогічний секвестрові, стосується рухомого майна; тимчасове вилучення майна - аналогічний секвестрові, але без каральних цілей, покликаний сприяти здійсненню публічних потреб до визначеного нерухомого майна на певний строк. Серією опублікованих указів [8] було передбачено не лише категорії осіб, до яких слід застосовувати закони, а й визначено умови та правила спадкування та інші форми володіння нерухомим майном. Зокрема, формами покарання дворян були санкції конфіскації та секвестру маєтків, хоча за Жалуваною грамотою позбавлення майна здійснювалось тільки в судовому порядку й майно передавалось законним спадкоємцям [9]. Однак після повстання 1794 р. було покарано лише учасників і не вжито жодних дискримінаційних заходів щодо польської шляхти в цілому. Павло I у 1796 р. взагалі призначив звільненим головним учасникам повстання 1794 р. Т. Костюшку та І. Потоцькому по одній тисячі душ з казенного фонду [10].

Активна діяльність Павла I сприяла зростанню земельного фонду у власності російських дворян, однак російські маєтності були значно меншими порівняно з польськими землеволодіннями [11].

Політика Олександра I на початку його правління була спрямована на повернення порядків, встановлених його бабкою Катериною II. У травні 1801 р. було скасовано попередні розпорядження Павла I щодо шляхти, дозволено вибрати місце життя за власними вподобаннями [12]. Серією виданих указів було встановлено зміни у праві володіння власністю. Так, 26 листопада 1801 р. було дозволено продавати та заставляти маєтності останньому представнику роду [13]. Указом від 12 грудня 1801 р. встановлювалися правила продажу та купівлі землі, переведення її у власність. Це право отримували купці, міщани та державні селяни [14]. Указ від грудня 1801 р. згодом кілька разів було підтверджено із внесеними необхідними поправками. Законодавство імперії надавало шляхті повну монополію на

землі та селян, однак на практиці існували певні винятки. Так, від 18 жовтня 1804 р. купувати землю було дозволено купцям вищого рангу [15]. Військові кампанії 1809 та 1812-1815 рр. наклали відбитки на законодавство того часу. Зокрема, 24 жовтня 1813 р. було затверджено умови конфіскації маєтків мешканців колишніх польських територій, які самовільно виїхали за кордон і не повернулись у визначений термін [16]. Для управління конфіскованими маєтками було створено спеціальний комітет [17]. Однак деякі конфісковані маєтки протягом 1814 р. потрапили під амністію, і їх повернули власникам. Наприклад, так сталося з волинськими маєтками князя Євстахія Сангушко, які повернули власнику у 1814 р., хоча ще певний час вони відбувались власниками через погане адміністрування в маєтках скарбницею [18].

У 1818 р. влада намагалася провести ревізію діяльності шляхетських зібрань, які займались легітимацією шляхти. За царювання Миколи I на шляхту чекало чимало випробовувань, підкріплених відповідними законодавчими актами. У 1826 р. було впроваджено приватні паспорти для подорожей для різних категорій шляхти - землевласників, посесорів, офіціалістів, чиншовиків [19]. А 12 лютого 1828 р. в складі Сенату було створено комітет для опрацювання проекту правил ревізії легітимацій - метою цього було зменшення кількості осіб, які користувались шляхетськими правами, однак не довели своє походження. Крім того, цими нововведеннями уряд намагався адміністративно контролювати шляхту. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії практично всі найвищі урядові посади залишались у руках у шляхти, яка мріяла про відновлення своєї держави в давніх кордонах. У процесі цих поділів з'явилася нова сила - російська бюрократія, яка особливо зміцніла після польського повстання 1830 р., коли російський уряд провів масштабну конфіскацію польських маєтків. На початку XIX ст. Правобережна Україна була регіоном, де більшу частину поміщиків становила польська шляхта, а селянства - українці. Намагаючись збільшити свій вплив у Південно-Західному регіоні, царський уряд надавав політичну й економічну підтримку російському дворянству. Крім того, тривалий час існувало подвійне законодавство та традиційні привілеї, успадковані від польського уряду. Ставлення до польської шляхти змінилось після першого польського повстання, і царський уряд почав уживати заходів щодо поетапної переорієнтації, інтеграції та асиміляції шляхти в російську політичну, соціальну та економічну системи.

Майже протягом усього XIX ст. Правобережна Україна була тісно пов'язана з польським національно-визвольним рухом, що не дивно, бо тут проживало близько 400 тис. поляків, які в різних формах співчували боротьбі польського народу за незалежність [20]. 29 листопада 1830 р. в Царстві Польському спалахнуло повстання, яке отримало назву Листопадового. Заможні дворяни Поділля та Київщини - Сабатині, Собанські, Пільховські, Потоцькі, Єловицькі, Стемповські, Жевуський, Запольський, Ходкевич - активно підтримували його [21].

Після листопадового повстання 1830-1831 рр. почалася конфіскація майна тих осіб, що брали в ньому участь (на підставі указу від 21 грудня 1830 р.) [22]. Однак у наступному указі від 4 (6) липня 1831 р. вже було зазначено: «*О Всемилостивейшем прощении обывателей [...] кои явятся добровольно с изъявлением раскаяния*» [23]. Конфісковані маєтки передбачалось передати у державну власність [24], і указом від 7(10) травня 1831р. визначався порядок їх прийняття [25]. Процедура передачі конфіскованих маєтків передбачала проведення опису маєтків, визначення порядку управління ними, перевірку укладених орендних контрактів, визначення доходу маєтка [26]. Для цього у 1832 р. була створена спеціальна комісія [27]. Одночасно формувалась комплекс державних маєтків для пізнішого продажу конфіскованих земель російським поміщикам [28]. Наступним кроком репресивної політики щодо осіб, підозрюваних в участі у повстанні, став указ від 14 грудня 1835 р.: «*Про право казны на имущество после умерших мятежников в Западных губерниях*». За цим указом повстанців позбавляли спадщини, яку передавали державі [29]. Крім того, був виписаний порядок погашення боргів забезпечених секвестрованими маєтками [30].

7 липня 1833 р. було видано іменний указ Сенату: «*О правилах вознаграждения частных лиц за имущества их, отходящие на государственное и общественное употребление*» [31], в якому було затверджено норми, що згодом у повному обсязі ввійшли у Звід Законів 1842 р.

Упродовж наступних років було видано ще кілька указів [32], які підтверджували секвестр маєтків та проведення репресій проти повстанців [33]. Наприклад, у 1834 р. вийшов указ, за яким учасники польського повстання, що втекли й переховуються за кордоном, оголошувалися вигнанцями [34]. Серед вигнанців опинилися і Потоцькі: Олександр - власник Уманського маєтку, Герман та Юзеф - власники Белілівського (суч. Білилівка) маєтку, Марія - власниця

Савранського маєтку (з фільварками Савранським, Полянецьким, Осичанським) тощо [35].

На підставі указу від 4 квітня 1836 р. Міністерство фінансів, яке опікувалося конфіскованими маєтками, повинно було передати генералу І. І. Вітте (сину С. Потоцької від першого шлюбу, одному з її спадкоємців) з метою подальшого продажу ті з них, які були в Київській і Подільській губерніях [36]. Координувала цю роботу спеціально створена в Умані канцелярія [37]. Також було визначено порядок управління конфіскованими маєтками, які відійшли до Військового відомства [38].

20 травня 1836 р. Міністерство фінансів передало Військовому міністерству список повстанців та маєтків, конфіскованих у них [39]. Тоді ж кількість конфіскованих у поміщиків кріпосних селян у Подільській та Київській губерніях становила 80543 особи [40], а у 1840 р. було остаточно визначено кількість маєтків, які підлягали конфіскації у Волинській губернії. Зазначені документи свідчать, що Потоцькі втратили 7 маєтків із 52 фільварками [41] та 21740 кріпаків [42].

Шляхтичі не хотіли миритися із втратою свого добра. Деякі з них намагалися передати маєтки дружинам, оформити відповідні боргові зобов'язання по них. Аби запобігти незаконному оформленню документів на конфісковані маєтки, чиновників, які займалися таким оформленням, попередили про особисту відповідальність [43]. У процесі оформлення конфіскованого виявилось, що кількість кріпаків, записаних у «ревізських сказках» та наявних у маєтках, не збігається. У результаті тривалих перерахунків, що розпочались 1836 р., було отримано 76777 кріпаків замість 80543 осіб, які фігурували у згаданому списку [44].

У 1837 р. конфісковані маєтки, що перейшли у власність військового відомства у Київській та Подільській губерніях, було перетворено на військові поселення [45]. Збереглися листування та документація, пов'язані з процесом трансформації колишньої земельної власності О. Потоцького у військові поселення. Цей процес завершився 1838 р., коли військовим було передано Умань та прилеглі села. Військові поселення на Уманщині проіснували до 1858 р. [46].

Після повстання 1831 р. відбулися значні зміни у складі та кількості дворянства на Правобережжі. Указом Миколи I від 14 травня 1830 р. [47] та 19 (31) жовтня 1831 р. комісія з верифікації (перевірки) шляхетства мала розглянути права польської шляхти на дворянство, і тих шляхтичів, які не зможуть довести свої

права, зарахувати до нижчих станів, а тих, хто доведе своє шляхетство, «именовать не Шляхтою, а Дворянством» [48]. Ревізійні комісії, складені з місцевого (польського) дворянства для перевірки документів, працювали майже 25 років. Перша комісія не була результативною, тому Д. Г. Бібіков у 1840 р. отримав дозвіл на новий перегляд справ [49].

Протягом 1831-1833 рр. комісія виключила з дворянського стану 72 тис. шляхтичів Правобережжя, в подальшому цифри збільшувались: у 1834-1839 рр. показники становили 93 тис., а протягом 1840-1846 рр. було виключено близько 160 тис., із них 81 тис. осіб чоловічої статі [50]. Під час ревізії дворянських прав графи Потоцькі також були змушені доводити свою приналежність до дворянського стану. Так, у серпні 1844 р. Центральна ревізійна комісія (ЦРК) розглядала справу Потоцьких, що проживали у Брацлавському повіті Подільської губернії [51]. Під час роботи комісії вдалось до 1853 р. виключити з дворянського стану близько 340 тис. шляхтичів [52]. Крім того, у 1863 р. видано укази, метою яких було зупинити розгляд справ про дворянське походження «лиц из бывшей польской шляхты» та повернути із-за кордону «лиц польского происхождения» [53].

До 40-х років XIX ст. водночас із новим російським законодавством діяли старі польські положення Литовського статуту. Скасування Литовського статуту (25 липня 1840 р.), ліквідація магдебурзького права та інші нововведення в законодавчій базі повністю відповідали політиці Російської імперії, метою якої було остаточно закріплення власних позицій у регіоні, та підтверджували кінець застосування західноєвропейської за своєю суттю юридичної практики на підвладній росіянам Україні.

У пореформений період фундаментом соціального статусу й основним показником заможності поміщиків залишалася земельна власність. Січневе повстання 1863 р. стало черговим приводом для нової конфіскації [54] польського великого і середнього землеволодіння. Влада намагалась обмежити, а в перспективі - остаточно ліквідувати польське поміщицьке землеволодіння, шукаючи засоби для поширення російського землеволодіння у Правобережній Україні. Одним із головних завдань було секвестрування маєтків. Указом від 15 березня 1863 р. встановлювалися нові правила конфіскації маєтків у тих осіб, які були причетні до повстання [55]. Передбачалось, що вилучене майно для збереження в цілості має передаватися палатам державних маєтностей [56]. Власник секвестрованого

маєтку та його родина відсторонювалися від управління ним. Підтверджував указ і циркуляр від 25 квітня 1863 р., за яким генерал-губернаторам надавалося право одноосібно вирішувати питання, пов'язані з секвестром земельних угідь і майном шляхтичів [57]. На Правобережжі цей процес конфіскації тривав протягом 10 років: з квітня 1863 р. до 11 травня 1873 р. [58]. Землі, які конфіскував уряд, належали переважно емігрантам, яких судили заочно за участь у повстанні, позбавляючи їх та родину маєтків [59]. Всього за 10 років на Правобережжі було секвестровано 144 маєтки загальною площею 132 тис. дес. землі [60].

У 1868 р. було видано правила щодо ліквідації боргів заколотників та розгляду різних претензій до маєтків, конфіскованих після повстання 1863 р. [62]; ці справи розбиралися в місцевих палатах цивільного суду. Указом від 11 травня 1873 р. *«повелено было прекратить в западных губерниях все неоконченные еще дела о конфискации имений по «мятежу 1863 года» и новых конфискационных дел не начинать»* [63]; наступного року всі маєтки, що підлягали конфіскації, але до 3 лютого 1874 р. не надійшли в остаточне підпорядкування департаменту казенних маєтків, було вирішено не конфіскувати [64].

Головною проблемою поміщицьких землеволодінь були величезні борги. Для сплати боргів у такі маєтки вводили державну адміністрацію або віддавали їх під опіку. Ще в 1826 р. Сенатом було видано указ про умови, за якими поміщицькі маєтки та землеволодіння, які мали значну заборгованість, переходили в адміністративне управління казенних палат [65]. Імператорським указом від 9 вересня 1840 р. було внесено доповнення до чинних правил, згідно з якими на всі маєтки, які перебували в традиційному володінні, накладалися заборони і вводилось адміністративне управління на два роки. Якщо гроші вчасно не сплачувалися, заборговані маєтки продавали з торгів. Положення про порядок проведення публічних торгів нерухомістю остаточно було прийнято в липні 1849 р. [66].

На основі указу від 5 березня 1864 р. було визначено пільги, що надавались особам російського походження, які прагнули придбати казенні землі й приватні маєтки у Південно-Західному краї. Передбачалося видавати кредити на купівлю маєтків. Російські покупці польських маєтків звільнялись від сплати державного мита. Однак із 1864 р. було зафіксовано лише два випадки купівлі маєтків, бо ціна на землю лишалась досить високою. На 1880 р. було продано 143,8 тис. дес. [67].

У липні 1864 р. у Петербурзі дебатовалося питання, зрештою визнане небезпечним, про наділення селян землею, що раніше належала полякам. Пізніше було встановлено мінімум (300 дес.) і максимум (1 тис. дес), що мали надавати майбутнім землевласникам-росіянам такої самої ваги й пошани в суспільстві, як і полякам.

За тогочасним законодавством не можна було ділити конфісковані землі, на яких стояли фабрики й заводи, зокрема - цукрові. Маєтки, що мали понад тисячу десятин, роздавалися як винятком лише вищим сановникам. Конфіскація маєтків польських дворян, а також їх вислання за межі губернії погіршили економічний стан регіону: державні маєтки, які раніше орендували польські землевласники, тепер не давали доходів, і тому було вирішено розпродати частину казенної землі. Із цією метою 23 липня 1865 р. царський уряд затвердив інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, які тут працювали або хотіли поселитися [68]. Згідно з урядовим розпорядженням із цих земель формувалися ділянки двох розмірів: 1) 300-600 дес; 2) 600-1000 дес. Першочергове право на їх купівлю надавалося державним службовцям. Покупці виплачували вартість земельного наділу протягом 20 років без завдатку та відсотків [69].

10 грудня 1865 р. Сенатом було видано указ про *«запрет на покупку новых земель полякам»* [70], який аж до 1 травня 1905 р. був головною перешкодою для збільшення земельних володінь поляків [71]. Положення указу позбавляли поляків можливості придбання землі (окрім успадкування за законом) та встановлювали порядок продажу землі росіянам у 9 губерніях західного краю. Однак окремі землевласники все-таки отримували права на купівлю землі. Так, графині Ванді Потоцькій указом Сенату від 15 серпня 1873 р. дозволялося купувати маєтки. Підставою для такого рішення було походження, а також те, що її покійний чоловік був членом Ради Царства Польського [72]. Це були не поодинокі випадки. Дозвіл на купівлю надавався особам політично благонадійним, які добре зарекомендували себе на державній службі. Цим самим поляків заохочували до служби, обіцяючи економічні вигоди. Для отримання свідоцтв на право купівлі землі у Південно-Західному краї, що видавалися місцевими губернаторами, покупець мав довести, що він не є підставною особою поляків і євреїв. Закон 1865 р. був економічно шкідливим, оскільки місцевим польським власникам заборонялося купувати землю, а за короткий термін нове російське землеволодіння виникнути не

могло. Згідно з законом від 23 березня 1867 р., продавати ділянки площею 50–300 дес. дозволялося лише чиновникам, які служили в «західному регіоні». Ще через рік документ доповнили положенням про роздавання землі на Правобережжі чиновникам, які служили в цьому регіоні [73].

Відповідно до царського указу від 27 серпня 1885 р. полякам, що належали до селянського стану, дозволялося орендувати землю в західних губерніях. Більшість дрібної польської шляхти через вищезазначений указ була записана у довічні чиншовики й наділялась земельними ділянками з фонду конфіскованих маєтків польських поміщиків на умовах викупу за допомоги державної казни протягом 49 років [74].

Царський уряд розумів, що повністю обмежити чи ліквідувати польське землеволодіння неможливо, нереальним є й намір змусити землевласників-поляків продати свої землі. У січні 1864 р. було ухвалено більш компромісне рішення: ввести спеціальний податок у розмірі 10 % річного прибутку маєтків [75]. На думку ініціаторів цієї ідеї, податок мав покрити витрати на утримання польських в'язнів, їх депортацію, винагороду для урядників, охоронців тощо. Запровадження нового податку, безумовно, вело до банкрутства польських маєтків і мало відкривати широку дорогу до захоплення земель представниками російського дворянства. У 1867 р. вводився податок на міське майно тих, хто народився в Царстві Польському, та створювалися спеціальні торги з продажу польського майна «лицам русского происхождения» [76]. Податковий прес послабився у 1868 р., коли податок зменшили до 5 % від річного прибутку [77], це тривало до кінця XIX ст.

У 1860-х роках польські землевласники на Правобережжі чинили чимало штучних перешкод російським покупцям на шляху придбання ними маєтків (непомірно підвищували ціни або застосовували адміністративні чинники). Більшість земель все ще належали незначній групі великих землевласників. Найменше клопоту було з купівлею великих маєтків, які звичайно добре кредитувалися, тому їхні власники не використовували посередників, і ціни на землю в таких маєтках були дещо нижчими. За наявними джерелами 2734 поміщиків, які становили лише 7,36 % від загального числа власників, володіли 4693139 дес. (80,51 % усієї земельної площі особистого землеволодіння) [78]. Щоб запобігти передачі маєтків представникам польських родин, у 1867 р. було видано указ про конфіскацію маєтків, які належали батькам учас-

ників «политических преступлений». На початку грудня 1867 р. було внесено зміни до правил конфіскації маєтків [79]. Усе це ускладнювало політичну ситуацію в регіоні.

Наприкінці 1860-х років у трьох правобережних губерніях домінувало польське землеволодіння, питома вага якого становила 82,6 %. Найміцнішими позиції польських землевласників були на Поділлі та Волині [80]. Цілеспрямовані й наполегливі зусилля царату проти польського землеволодіння в цей час мали доволі незначні результати.

Із приходом до влади Олександра II в країні починаються ліберальні перетворення, що набули свого відображення у селянській, судовій, земській та інших реформах. Це значно розширило інститут прав підданих. У часи Олександра III знову настав період контрреформ, обмежень проявів лібералізму, в тому числі й громадських, і політичних прав населення Російської імперії. Законодавчі акти, видані російським урядом у другій половині XIX ст., значно обмежили права польських поміщиків на Правобережжі, однак витіснити їх із краю так і не вдалося. Скороченню дворянського землеволодіння сприяла також аграрна криза кінця XIX ст., виступи селян в 1905–1907 рр., реалізація Столипінської аграрної реформи.

Збереглися документи, які яскраво ілюструють ставлення царського уряду до російського землеволодіння, що не зростало. Так, у 1884 р. О. П. Ігнат'єв у записці міністру внутрішніх справ Російської імперії повідомляв, що через 20 років після прийняття законів від 1865 р. землевласники польського походження «не втратили свого шкідливого й пануючого в краї значення», а завдяки своєму «майновому положенню, єдності, політичним традиціям вони є силою, яка паралізує всі заходи уряду по «обрусенню» регіону, оскільки ними [поляками] були знайдені численні можливості, як обійти цей закон» [81]. Польські поміщики спромоглися передавати іншим полякам нерухомість через здійснення різних довгострокових угод, знаходили можливості залишати землю в руках орендаря, уклали вигідні шлюби, не ділили великий маєток, лишаючи спадкоємцям [82]. Найчастіше один із спадкоємців отримував право на володіння маєтком, решті він виплачував викупну суму за певну кількість землі. Завдяки всім цим заходам земля й надалі належала переважно полякам. Дуже дієвими проти польського землеволодіння генерал-губернатор вважав закони від 27 грудня 1884 та від 21 грудня 1887 рр. У червні 1889 р. було видано указ Цивільного касаційного департаменту

в справі розподілу майна поміщика Алексевича. Внаслідок цього майнового розподілу з'явилась можливість на законних підставах утримувати в одних руках величезні землеволодіння [83].

У 1893 р. О. П. Ігнат'єв запропонував міністру внутрішніх справ суворо заборонити полякам непряме успадкування, зобов'язавши всіх інших спадкоємців продати землі впродовж двох років (було навіть складено списки успадкування землі, аби простежити можливі зловживання) [84]. Генерал-губернатор виправдовував новий захід статистикою, яка свідчила не на користь росіян. Однак, попри серйозну аргументацію, підкріплену цифрами (статистика свідчила, що неофіційне застосування проекту давало змогу скупити за три роки (1890-1893 рр.) стільки землі, скільки ними було куплено протягом 13 попередніх років, а саме - 367,1 тис. дес), уряд не погодився на цей проект і не ухвалив його [85].

За підсумковою відомістю про польське та російське землеволодіння на Правобережжі станом на 1890 р., написаною за дорученням генерал-губернатора О. П. Ігнат'єва трьома правобережними губернаторами, у володінні осіб польського походження було: на Київщині - 848 маєтків, на Поділлі - 1256, на Волині - 1303, разом - 3407 маєтків [86] та 3525482 дес. землі (Київська губернія - 882750 дес, Подільська - 937072 дес, Волинська - 1705660 дес). Російським землевласникам належало лише 2947258 дес. землі (Київська губернія - 938268 дес, Подільська - 747657 дес, Волинська - 1261333 дес.) [87]. З цього приводу О. П. Ігнат'єв зазначав: *«Південно-західний край ще неможливо вважати таким, який повністю увійшов до російського державного життя. Джерелом його відокремлення продовжують бути поляки, а як спадок польської влади - євреї»* [88].

У березні 1891 р. було прийнято указ, спрямований переважно проти кількох великих землевласників-поляків, володіння яких простягались на прусській і австрійській частинах колишньої Польщі. Найбагатші поляки, які зроби́ли кар'єру в Австрійській імперії, але володіли землями в південно-західних губерніях, повернулися, щоб отримати російське підданство, пізніше - дворянський титул та зберегти свої маєтки. Особливо помітним є випадок отримання спочатку російського підданства 21 травня 1888 р. [89] найбільшим волинським магнатом-землевласником, колишнім австрійським підданим графом Юзефом Потоцьким та його дружиною Геленою Радзивілл для збереження величезних волинських латифундій. А вже 21 ве-

ресня 1890 р. вони отримали дворянський титул [90].

31 березня 1895 р. Комітет міністрів прийняв постанову про відміну обов'язкового продажу маєтків або їх окремих частин тих землевласників польського походження, які були причетні до повстання 1863 р. У 1897 р. була скликана особлива нарада у справах дворянського стану. Результатом діяльності цієї наради став указ від 28 травня 1900 р. про умови потвердження прав спадкового дворянства й порядок внесення дворянських родів у родовідні книги [91]. Цим указом істотно зміцнювалися права насамперед землевласницького дворянства в регіоні.

Звіти губернаторів за 1898 р. свідчать про невелике зростання російського землеволодіння на Правобережжі внаслідок збільшення купівлі землі або переходу поляків у російське підданство [92]. Наприклад, росіянам належало на Київщині - 1011142 дес, на Поділлі - 809630 дес, на Волині - 1493933 дес, разом - 3314705 дес. Поляки ж володіли у Київській губернії - 809876 дес, у Подільській - 875099 дес, у Волинській - 1473060 дес приватних земель регіону [93]. З початку ХХ ст. простежується динаміка зростання польського населення на Волині, особливо за рахунок іноземних громадян, що становили 7,1 % [94]. Кількість землі у російських та польських землевласників була такою: російських земель у 1892 р. - 45,51 %; у 1898 р. - 51,31 %; польських у 1892 р. - 54,49 %; у 1898 р. - 48,69% [95].

Окремим поміщикам на Правобережжі належали величезні земельні масиви в кілька десятків тисяч десятин. Наприклад, на початку ХХ ст. Браницьким належало 485 тис. дес. та 14 % усіх кріпаків краю; Потоцьким (герба Пилява) - 165 тис. дес; Потоцьким (герба Любич) - 3 тис. дес; князю Сангушко - 65 тис. дес; поміщикам Зеленським - 50 тис. дес; Собанським - 47 тис. дес. Загалом поміщикам польської національності на Правобережжі належало 1600 тис. дес. землі [96].

Протягом «довгого ХІХ століття» російський царат, застосовуючи продуману та цілеспрямовану репресивну політику, зумів поширити свій вплив на територію Правобережжя. Можна стверджувати, що польське панування, яке тривало на цих теренах понад 200 років, закінчилося.

На початку ХХ ст. поляки почали втрачати свій політичний вплив, значно зменшилося польське землеволодіння, що становило їх економічну міць. Натомість російське самодержавство здійснило цілий комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію та підтримку в краї

російських помісних власників, надаючи їм різноманітні переваги. Проте польське дворянство докладало великих зусиль для збереження власних земель. Опір польських поміщиків Правобережжя політиці царського уряду викликав відповідні дії чиновників. Важливою складовою

політики російського царату були шлюби між заможною польською аристократією та впливовими російськими дворянами. Унаслідок цих шлюбів земельні володіння потрапляли під російські впливи, їх подальший розвиток підтримувався царатом.

1. Рудакова Ю. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793-1801 рр. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.- К., 2005.- Т. 41.- С 4.
2. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30 - 40-х рр. XIX ст. // Українське слов'янознавство.- 1972.- № 6.- С 141-147; Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між польськими повстаннями (1830-1863): Дис. ... канд. іст. наук.- Львів, 1997; Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс та його інформаційний потенціал.- К, 1999.- 144 с.
3. Полное собрание законов Российской империи (Собрание!) (далі ПСЗ-1).-№ 17108, 17332.
4. Рудакова Ю. Порівняльна характеристика статусу польської шляхти та російського дворянства в контексті зміни політичного підпорядкування території Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów.- Lublin, 2006.- Т. III.- С 137.
5. Рудакова Ю. Зміни в структурі землеволодіння на Правобережній Україні в 1794-1796 рр. // Український політичний збірник, 2001.- К., 2002.- С 180-181.
6. ПСЗ-1.-Т. XXIII.- «Грамота на права и преимущества благородного российского дворянства».
7. Там само.- № 17329.
8. Там само.- № 17108, 17264, 17327.
9. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Український історичний журнал.-2005.-№ 3.- С 101.
10. Сенатский архив.- Т. 1: Именные указы императора Павла I,-СПб., 1888,-С. 9.
11. Там само.- С. 109.
12. ПСЗ-1.-Т. XXVI.-СПб., 1830.-№ 19784 (15 травня).
13. Там само.- Т. XXVI,- СПб., 1830,- № 20060.
14. Там само.- Т. XXVII.- СПб, 1830.- № 20075, 25936.
15. Там само.- Т. XXVIII,- СПб, 1830.- № 21481.
16. Там само.- Т. XXXII,- СПб, 1830,- № 25470.
17. Там само.- Т. XXXII,- СПб, 1830,- № 25481.
18. Rudakowa Y. Polityka Rosyjska wobec szlachty polskiej na Ukrainie Prawobrzeżnej w latach 1793-1830 // Praca doktorska,- Lublin, 2005,- S. 174.
19. ПСЗ-2.- Т. I- СПб, 1830.- №216.
20. Баженов Л.В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30-40-х рр. XIX ст. // Українське слов'янознавство.- 1972.- № 6.- С. 141.
21. Вдова Володимира Станіславовича Потоцького, Текла Сангушко, власниця м. Дашева Липовецького повіту Подільської губернії, віддала навіть в заставу частину своїх маєтків для утворення фонду на підтримку повстання. Відзначився у повстанні і родич Текли - Олександр Станіславович Потоцький, який дав згоду на формування за власний кошт полку кінноти і віддав на це 2000 червонців. Щоправда, цей полк так і не зробив жодного пострілу (ЦДІАК України,- Ф. 533.- Оп. 2.- Спр. 664.- Арк. 27; Там само.- Ф. 467.- Оп. 1.- Спр. 55.-Арк. 36).
22. Іменним указом від 22 березня 1831 передбачалось усіх винних у заворушеннях судити військово-польовим судом. Присуди над обвинувачуваними передбачалось виконувати на місці. 4 червня 1831 р. було оголошено загальне прощення усім, хто добровільно покався за участь у повстанні. ПСЗ-2.- СПб., 1831.- Т. V- С 45; ПСЗ-2.- СПб., 1832.- Т. VI.- № 4444. Також було видано ще кілька указів: ПСЗ-2.- № 4206 (21 дек. 1830); № 4444 (22 марта 1831); № 4485 (7 апр. 1831); № 4535 (6 мая 1831); № 4624 (4 июня 1831); № 4711 (17 июня 1831); № 4841 (20 сент. 1831); № 5257 (28 марта 1832); № 5354 (10 мая 1832); № 5468 (28 июля 1832); № 6407 (28 авг. 1833); № 7205 (10 мая 1834) тощо.
23. ПСЗ-2.- СПб, 1832.- Т. VI.- № 4624.
24. Там само,- СПб, 1832,- Т. VI.- № 4444 («Об отобрании имения в казну у принявших участие в мятеже»),
25. Там само.- СПб, 1832.- Т. VI.- № 4485 («Правила наложения запрещения на имения владельцев, находящихся в царстве Польском»); ПСЗ-2.- СПб, 1832.- Т. VI.- № 4535 (6.05.1831 «Правила для наложения секвестра на имения дворян, избличенных в распространении мятежа»); № 4694 (10.07.1831 «О секвестре и конфискации имений мятежников»); ПСЗ-2.- СПб, 1832,- Т. VI.- № 4694 (О секвестре и конфискации имений мятежников); № 4711 («Высочайше утвержденные Правила для губернских комиссий и казенных палат о секвестре»).
26. ЦДІАК України.- Ф. 467.- Оп. 1.- Спр. 55.- Арк. 36.
27. ПСЗ-2.- СПб., 1832.- Т. VI.- № 4711 («Высочайше утвержденные Правила для губернских комиссий и казенных палат о секвестре»).
28. Баженов Л. В. Репресії царизму.-С. 143.
29. ПСЗ-2,- СПб, 1832,- Т. VII.- № 8672; Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев въ северо-западном крае.- Изд. 2-е доп.- Вильна, 1886,- С. 1-2.
30. Там само,- СПб, 1837.- Т. XL- № 9454 («Порядок удовлетворения долгов, лежащих на конфискованных имениях, сообразно ценности сих имений»),
31. Там само,- СПб, 1834,- Т. VIII.- № 6249.
32. Там само.- СПб, 1832.- Т. VII.- № 5257 («О производстве дел по частным претензиям на конфискованные имения польских мятежников»); № 5344 («О распоряжениями доходами с конфискованных имений»).
33. Там само,-СПб, 1832.-Т. VII.-№ 5103.
34. Там само.- СПб, 1835.- Т. IX.- № 7429, п. 3.
35. Киевские губернские ведомости.- 1839.- № 7.- С. 222.
36. ПСЗ-2.- СПб, 1837.- Т. XL- № 9053 («Именной Сенату о передаче всех конфискованных имений мятежников Киевской и Подольской губерний в ведение Военного министерства»).
37. ЦДІАК України,- Ф. 445.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 8-9.
38. ПСЗ-2.- СПб, 1838.- Т. XII.- № 10178 (27 квітня 1837 р.).
39. Там само,- СПб, 1837.- Т. XL- № 9194-а («Порядок

- удовлетворения долговых претензий к конфискованным в казну именным польских мятежников»); № 9191.
40. Там само.- СПб., 1837.- Т. XL- № 9053.
41. У процесі передавання конфіскованого маєтку від Олександра Потоцького до Міністерства фінансів, а потім до військового відомства, було додатково уточнено кількість кріпаків в маєтку. Початкова цифра - 16975 осіб чоловічої статі, яка відповідала ревізії 1834 р., - зросла до 21255 ревізійних душ. Таким чином, на момент конфіскації в Уманському маєтку Олександра Потоцького налічувалось 21255 ревізійних душ. Подібна ситуація була й із Белілівським маєтком. Загалом же в Потоцьких забрали 26064 кріпосних селян чоловічої статі (ЦДІАК України,- Ф. 442,- Оп. 65.- Спр. 355.- Арк. 3-8; Там само,- Ф. 445,- Оп. 1.- Спр. 2-Арк. 6, 33-35, 76 зв., 515-517.
42. Складено за: ЦДІАК України,- Ф. 445.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 33 зв., - 37; Ф. 442.- Оп. 858.- Спр. 166; Ф. 422,- Оп. 80,- Спр. 606,- Арк. 55-56 зв.; Ф. 442,- Оп. 66.- Спр. 173-6.- Арк. 46.
43. ЦДІАК України.- Ф. 442.- Оп. 65.- Спр. 355.- Арк. 4-7.
44. Там само.- Ф. 445.- Оп. 1- Спр. 2,- Арк. 6.
45. ПСЗ-2.-СПб., 1838.-Т. XII.-№ 10077 («Управление временным отделением, учрежденным при Департаменте Государственных Имуществ по делам о конфискованных имениях»); № 10178 («Положение об управлении конфискованными имениями в Киевской и Подольской губерниях, поступающими в военное ведомство»); № 10208 («Общие правила конфискации имений владельцев, коих наследники лишены прав своих за участие в мятеже 1830-1831 года»); *Никотин И. А.* Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876).- Вильна, 1886.-Т. 1.-С. 47.
46. ЦДІАК України,- Ф. 445.- Оп. 1.- Спр. 1.- Арк. 230-231; Там само.- Ф. 442,- Оп. 1.- Спр. 2629.- Арк. 4.
47. ПСЗ-2,-СПб., 1831.-Т. V.-№ 3663.
48. Там само.- СПб., 1832.- Т. VI.- № 4869 («О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей»).
49. Там само.- СПб., 1832.-Т. VI.- № 13048.
50. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863 - 1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах, К., 1998,-С. 195 (таблиця 12); *Памятники новой русской истории. Сборник исторических статей и материалов.-* СПб., 1871.- Т. 1.- С. 118-119.
51. Указом від 19 жовтня 1831 р. Потоцькі були віднесені до першого розряду дворян. ЦРК зазначала, що всі документи, в тому числі й листування з питання про графський титул Потоцьких Тульчинської лінії, підтверджено.
52. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863 - 1914...- С. 195 (таблиця 12); *Надольська В. В.* Польське питання в національній політиці Російської імперії II Поляки на Волині. Історія і сучасність.- Житомир, 2003,- С. 80-84.
53. ПСЗ-2.- СПб., 1866.- Т. XXXVIII.- № 39825 (4 липня 1863); № 40055 (11 вересня 1863).
54. З грудня 1864 г. вийшло таємне «Высочайшее повеление» про те, щоб конфіскація (як і смертні вироки) призначалась якомога рідше й тільки у виняткових випадках.
55. ПСЗ-2.- СПб., 1866.- Т. XXXVIII.- № 39377 (15 березня 1863 Высочайше утвержденные «Правила для наложения секвестра на имущества лиц причастных к беспорядкам, возникшим в пограничных с Царством Польским губерниях»),
56. Там само.
57. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863 - 1914...- С. 47.
58. ПСЗ-2.- СПб., 1866.- Т. XLVIII.- № 52255.
59. Там само.- СПб., 1864,- Т. XXXVIII.- № 40055 («Наложение секвестра на имущества жителей западных губерний польского происхождения, которые по вызову не возвратятся в назначенный срок из-за границы в Россию»).
60. *Буравський О. А.* Поляки Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича.- Чернівці, 2003.- С. 12.
61. ПСЗ-2,- СПб., 1869,- Т. XLIII - № 45431 («Правила для ликвидации долгов и рассмотрения претензий, предъявленных к конфискованным именным преступников по мятежу 1863 г.»).
62. ПСЗ-2.- СПб., 1874.- Т. XLVIII.- № 52255.
63. У Царстві Польському конфіскація обов'язково призначалась за всі державні злочини першої важливості; ця обов'язкова конфіскація була скасована указами від 8 вересня 1862 р. і 8 червня 1867 р., коли було відмінено особливий порядок законодавства для польських губерній.
64. *Горенко Л. М.* Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Дис. ...канд. істор. наук.-Донецьк, 1997.- С. 32.
65. ПСЗ-2.- СПб., 1850,- Т. XXIV,- № 23405.
66. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 рр. XIX ст.) - К., 1959.- С. 160-161.
67. *Громачевський С. Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Изд. 2-е,-СПб., 1904.-С. 24.
68. Там само.
69. ПСЗ-2,- СПб., 1867.- Т. XL,- № 42759 (10.12.1865 «О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещицкие имения [...]»; о порядке совершения актов на переход имений в Западном крае к русским владельцам»); № 42760 (10.12.1865 «О пояснении и дополнении постановления, касательно обязательной продажи или промена Польских имений в Западном крае»),
70. ПСЗ-3.- СПб., 1905,- Т. XXV- С. 285.
71. Волынские губернские ведомости.- 1873.- № 64,- 15 сентября.- С. 1.
72. *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861-1917 рр.: Соціально-економічна еволюція.- Донецьк, 2003.- С. 69.
73. *Буравський О. А.* Поляки Волині у другій половині XIX - поч. XX ст.- Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича.- Чернівці, 2003.- С. 66.
74. ПСЗ-2,- СПб., 1865.- Т. XXXIX,- № 40539.
75. Там само,- СПб., 1867,- Т. XLII.- № 44312 (6 березня 1867); № 44500 (29 квітня).
76. Там само,- СПб., 1869.- Т. XLIII.- № 43959-а («Манифест о дворянском поземельном налоге в Царстве Польском»).
77. *Бовуа Д.* Вказ. праця,- С. 62.
78. ПСЗ-2.- СПб., 1871,- Т. XLII.- № 45042 (13.10.1867 «По вопросу о конфискации имений, принадлежащих

- родителям политических преступников из уроженцев царства Польского»); № 45250 (7.12.1867 «Высочайше утвержденные правила о порядке выдела к конфискации частей, принадлежащих преступникам по мятежу 1863 г.»).
79. Темірова Н. Р. Вказ. праця,-С. 68; *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния. Статистические сведения.- С. 155-156.
80. ЦДІАК України,- Ф. 442,- Оп. 613.- Спр. 81.- Арк. 1-2.
81. ПСЗ-2.- СПб., 1836,- Т. X,- № 1315-1345.
82. ЦДІАК України.- Ф. 442.- Оп. 613,- Спр. 81.- Арк. 4.
83. Там само.- Ф. 442.- Оп. 613.- Спр. 81.- Арк. 4-14.
84. Темірова И. Р. Вказ. праця.- С. 70.
85. Пораховано за: ЦДІАК України.- Ф. 442.- Оп. 613.- Спр. 81.- Арк. 177; Д. Бовуа наводить цифру загальної кількості польських маєтків на Правобережжі - 3386.
86. ЦДІАК України.- Ф. 442.- Оп. 613.- Спр. 81.- Арк. 177.
87. Там само.- Ф. 442.- Оп. 846.- Спр. 466.- Арк. 4.
88. Державний архів Житомирської області.- Ф. 146.—
- Оп. 1.-Спр. 4796,-Арк. 4.
89. Приватний архів Анджая Потоцького (Австралія). Копія документа-виписки із «Правительственного Вестника» за № 207 від 21.09.1890.
90. ПСЗ-3.- Т. XX.- № 18681.
91. ЦДІАК України,- Ф. 442,- Оп. 617.- Спр. 114,- Ч. 1.- Арк. 6; Там само.-Ф. 442.-Оп. 626.-Спр. 12-Арк. 19.
92. Там само.- Ф. 442.- Оп. 626.- Спр. 12.- Арк. 6.
93. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.- Т. VIII.- Волынская губерния.- С. 164, 165.
94. ЦДІАК України,- Ф. 442,- Оп. 613,- Спр. 81.- Арк. 176 зв.- 177; Там само.- Ф. 442.- Оп. 846,- Спр. 466.- Арк. 113; Н. Р. Темірова у своїй праці, посилаючись на ЦДІАК України (Ф. 442.- Оп. 846,- Спр. 463.- Арк. 1-2, 68 зв.), подає співвідношення росіян та поляків як 48,9 % до 51,1 %.
95. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX - начала XX века.- М., 1969.- С. 16-17.

O. Lobko

RUSSIAN IMPERIAL LAW ON NOBLE LAND OWNERSHIP IN THE RIGHT-BANKSIDE UKRAINE

The article is dedicated to the policy of the tsar towards nobles' land ownership in Right-bank Ukraine. Special attention is given to laws of confiscation property of polish nobles.